

BEOGRADSKA OMLADINSKA GRUPA
HELSINŠKOG ODBORA ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

ŠTA JE PISAC HTEO DA KAŽE?

Analiza čitanki za predmet Srpski jezik za sedmi i osmi razred osnovne škole

April 2009.

Beogradska omladinska grupa
Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji

ŠTA JE PISAC HTEO DA KAŽE

Izdavač
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Za izdavača
Sonja Biserko

Urednik:
Ivan Grahek

Design:
Miloš Vučijak

Štampa
Family press, Kragujevac

Ova brošura štampana je uz finansijsku podršku Norveškog helsinškog odbora, u okviru projekta BLUE AND GOLD.

“Ako se institucije odvoje od svoje osnovne funkcije, ako sve liče jedna na drugu jer streme jednom cilju – državi koju kao Moloha treba hraniti životima ljudi, onda nema društva, ali ni države. I u takvoj situaciji pojedinac može da napravi izbor koji ga najmanje čini objektom. Da vam skakavci ne pojedu nijedan dan života, treba da preuzmete odgovornost, i da za to platite cenu. Lakše je pobeći iz života: teško je izneti ga na svojoj grbači do kraja.”

Latinka Perović

Sadržaj

Predgovor.....	5
Propala reforma.....	6
Modeli žene i porodice i odnosi unutar porodice u Čitankama za sedmi i osmi razred osnovnih škola u Srbiji.....	9
Model ratnika kao fenomen čitanki za sedmi i osmi razred osnovnih škola.....	16
Nacionalni i religiozni modeli u Čitankama.....	22
Elementi govora mržnje u čitanci za sedmi razred.....	30
Odgovornost za budućnost.....	39

Predgovor

Šta je obrazovanje? Možemo reći da obrazovanje i vaspitanje predstavljaju procese transmisije kulture unutar određene zajednice¹. Obrazovanjem društvo prenosi mlađim generacijama određeno znanje koje se može obeležiti kao „socijalno legitimno“.

Obrazovanje je svakako bitan deo socijalizacije u životu svakog pojedinca. Kroz obrazovanje pojedinac upija određene socijalizacijske obrasce, tj. dobija pojmove o tome šta se u određenom društvu smatra „normalnim“, a šta ne, šta se smatra dozvoljenim, itd. Drugačije rečeno, kroz obrazovanje pojedinac prihvata određene kulturne obrasce. Smatram da se upravo zbog toga iz analize diskursa u obrazovanju može dobiti dobra slika društva.

Koji su to obrasci mišljenja i ponašanja koji se prikazuju kroz udžbenike u Srbiji? Koje su to ideje koje se smatraju legitimnim? Ovo su neka od pitanja na koja smo pokušali da odgovorimo ovim istraživanjem.

Ova brošura proizvod je analize čitanki koje se koriste u nastavi Srpskog jezika za sedmi i osmi razred osnovne škole. Naše istraživanje svakako se ne može podvesti pod naučno (iako smo se trudili da se, koliko je to moguće, približimo jednom takvom istraživanju) a ono nema ni pretenzije da to bude.

Ono što smo mi želeli da postignemo jeste da analiziramo problem koji uviđamo u našem društvu, da pokušamo da ga razumemo, objasnimo i predstavimo široj javnosti. Neko će možda postaviti pitanje naše kompetencije, ali smatram da smo baš mi pozvani da se bavimo ovom temom s obzirom na to da nas ona i najviše dotiče. Kao grupa srednjoškolaca i studenata direktno smo pogođeni sistemom obrazovanja i njegovim propustima. Cilj našeg rada biće postignut ukoliko uspemo da pokrenemo javnu debatu o udžbenicima i samom procesu obrazovanja u Srbiji, kao i da prikazemo javnosti naše ideje i kritiku trenutnog stanja.

April, 2009.

Ivan Grahek

Koordinator projekta

---

¹ Prema: Plut, Dijana: *Socijalizacijski obrasci osnovnoškolskih udžbenika u Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, Centar za antiratnu akciju, Beograd, 1994.

PROPALA REFORMA

„Srbija početkom 2001 - to je zemlja koja izranja iz pepela, sa nasleđem ratova, desetogodišnje tiranske vladavine, sa uništenom ekonomijom, zapostavljanjem i zloupotrebama narušenim pravnim sistemom i razorenom infrastrukturom. Obrazovni sektor, dobro razvijen u vreme SFRJ, ozbiljno je ugrožen poremećajima i ekonomskim propadanjem poslednjih decenija, koji je priliv izbeglica i prognanika dodatno opteretilo. Najvećem broju škola nedostaju i osnovna obrazovna sredstva. Školski objekti su zapušteni. Nastavnici demoralisani drastičnim smanjivanjem svojih prihoda. Nastavni planovi i programi, kao i nastavne metode na svim nivoima beleže stagnaciju. Obrazovni sistem karakteriše centralizovana administracija. Centralizovan i autoritaran način rukovođenja obrazovanjem tokom devedesetih godina je samo pojačavan.

Izazovi pred kojima se obrazovanje nalazi početkom 2002. iziskuju hitre mere. Razvoj funkcionalnog obrazovnog sistema, koji je u stanju da odgovori na nove potrebe globalne ekonomije, koji ističe vrednost mira u ovom regionu i koji je finansijski održiv, jeste ono što nam je sada potrebno...“²

Nakon dolaska na vlast kabineta Zorana Đinđića, u jedno ministarstvo su spojena dotadašnja ministarstva prosvete, visokog obrazovanja i sporta. Prošlo je godinu dana promišljanja i planiranja sveobuhvatne reforme školskog sistema, i u okviru te reforme školska 2002/2003 godina trebala je biti prva godina u kojoj bi se radilo po novim planovima i programima i sa novim udžbenicima. Korake koje je ministarstvo sprovelo odmah po preuzimanju dužnosti su smanjenje gradiva za 30 %, kao i uvođenje predmeta građanskog vaspitanja i verske nastave kao izbornih predmeta. U okviru priprema za reformu, tokom 2002. donet je i novi zakon o obrazovanju, koji je, po ocenama stručnjaka, zadovoljio najviše evropske kriterijume u ovoj oblasti. Na udaru su se prvi našli udžbenici istorije, kao odgovor na potrebu demokratske vlade da se odredi prema događanjima u bliskoj prošlosti, i već sredinom 2002 bili su pripremljeni novi programi i udžbenici.

Drugi važan segment reforme bila je demonopolizacija tržišta udžbenika. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, kao jedina državna izdavačka kuća koja se bavila ovom oblasti, sada je bila ozbiljno uzdrmana pojavom novih kuća čija je izdavačka delatnost ušla i u ovu sferu. Novi udžbenici su se od starih razlikovali i dizajnom i sadržajem, ali i metodološkim pristupom.

Nažalost, proces reforme školstva staje sa ubistvom premijera, počinje degradacija kako do tada obavljenih reformskih napora, tako i obrazovanja u celini. Skandali potresaju ministarstvo, počev od izjave ministarke da je učenje stranih jezika od

---

2 «Kvalitetno obrazovanje za sve: Put ka razvijenom društvu, Reforma obrazovanja u Republici Srbiji», Ministarstvo prosvete 2002.

prvog razreda osnovne škole štetno, preko štetnog uticaja zračenja kompjutera na decu, do izbacivanja teorije evolucije Čarlsa Darvina iz kurikuluma za osnovnu školu. Ministarka brzo biva povučena, ali tendencija degradacije školskog sistema se može pratiti i do danas. Na čelo Zavoda za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva dolazi Radoš Ljušić, i od tada polako ali sigurno počinje proces vraćanja monopolskog položaja Zavoda u oblasti izdavanja udžbenika, koje kulminira 2008. godine.

Ovo pokazuje da obrazovanje nije na listi prioriteta onih koji za svoju politiku ističu proces modernizacije i evropskih integracija. Svaki izgubljeni dan u reformi školskog sistema je vreme izgubljeno približavanju ideji moderne Srbije, u približavanju Evropskoj uniji i vrednostima koje ona predstavlja. Loše obrazovanje nije samo problem mladih koji se školuju na osnovu postojećih školskih programa, već i celog društva i njegove budućnosti.

Spornih mesta u našem obrazovnom sistemu ima mnogo. Udžbenici su samo jedan mali deo obrazovnog sistema, ali se kroz njih jako lepo može pratiti tendencija države koja ipak ima monopol nad organizacijom obrazovnog procesa na osnovnom i srednjem nivou. Ako uzmemo u obzir činjenicu da sa osmim razredom prestaje obavezno obrazovanje, pretpostavka je da taj obavezan, osmogodišnji proces treba da da neke rezultate. Kako je nastava srpskog jezika, uz nastavu istorije, jedino mesto gde učenici starijih razreda osnovne škole dolaze u kontakt sa pojmovima i pojavama koji utiču na formiranje sopstvene slike o svetu oko sebe i sistema vrednosti, tako su se i čitanke za predmet Srpski jezik našle u fokusu našeg interesovanja.

U fokusu projekta nalaze se čitanke za predmet Srpski jezik i to za sedmi (Plavo i zlatno, Dr Milka Andrić, 2005, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd) i osmi razred (Čitanka, Dr Ljiljana Bajić i Dr Zona Mrkalj, 2006, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva), kao osnovni instrumenti nastave Srpskog jezika.

Pri tome je važno naglasiti da predmet naših analiza nisu bili sami tekstovi kao književna dela, niti smatramo da je bilo koje književno delo sporno. Književni tekst, pak, zajedno sa ilustracijama, poglavljem u koje je smešten, i pre svega, uputstvima za analizu koje daju autorke čitanki na kraju samog teksta, čine celinu koja je predmet analize. I ovde postoji dosta slobode za interpretaciju samog nastavnika ili učenika, ali je problem u tome što većina pitanja i uputstava za analizu jeste retoričkog i sugestivnog karaktera. Mi smo pokušali da zamislimo situaciju u kojoj nema uticaja nastavnika, i da su tekstovi dati kao domaći zadatak, odnosno da učenik sam, bez pomoći nastavnika, kroz odgovore na pitanja dođe do određenih zaključaka.

Polazna osnova za ovaj projekat je bila normativna regulativa koja je data između ostalog i u Univerzalnoj deklaraciji Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima u članu 26. stav 2 - Obrazovanje treba da bude usmereno ka punom razvitku ljudske ličnosti i učvršćivanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ono treba da unapređuje razumevanje, trpeljivost i prijateljstvo među svim narodima, rasnim i verskim grupama, kao i delatnost Ujedinjenih nacija za održanje mira. Ovom tematikom se bavi i Ustav

Republike Srbije u članovima 48 i 49, koji se tiču podsticanja uvažavanja razlika merama u obrazovanju, kao i zabrani iskazivanja i podsticanja rasne, nacionalne, verske ili druge neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti. Najpreciznije, ovu oblast definiše Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, u članu 3, gde se definišu ciljevi obrazovanja:

- Razvoj intelektualnih kapaciteta i znanja dece i učenika nužnih za razumevanje prirode, društva, sebe i sveta u kome žive, u skladu sa njihovim razvojnim potrebama, mogućnostima i interesovanjima;
- Podsticanje i razvoj fizičkih i zdravstvenih sposobnosti dece i učenika;
- Osposobljavanje za rad, dalje obrazovanje i samostalno učenje, u skladu sa načelima stalnog usavršavanja i načelima doživotnog učenja;
- Osposobljavanje za samostalno i odgovorno donošenje odluka koje se odnose na sopstveni razvoj i budući život;
- Razvijanje svesti o državnoj i nacionalnoj pripadnosti, negovanju tradicija i kultura;
- Omogućavanje uključivanja u procese evropskog povezivanja;
- Razvijanje svesti o značaju zaštite i očuvanja prirode i životne sredine;
- Usvajanje, razumevanje i razvoj osnovnih socijalnih i moralnih vrednosti demokratski uređenog, humanog i tolerantnog društva;
- Uvažavanje pluralizma vrednosti i omogućavanje, podsticanje i izgradnja sopstvenog sistema vrednosti i vrednosnih stavova koji se temelje na načelima različitosti i dobrobiti za sve;
- Poštovanje prava dece, ljudskih i građanskih prava i osnovnih sloboda i razvijanje sposobnosti za život u demokratski uređenom društvu;
- Razvijanje kod dece i učenika etničke i verske tolerancije, jačanje poverenja među decom i učenicima i sprečavanje ponašanja koja narušavaju ostvarivanje prava na različitost;
- Razvijanje i negovanje drugarstva i prijateljstva, usvajanje vrednosti zajedničkog života i podsticanje individualne odgovornosti.

Nije teško zaključiti da je zakonska regulativa dosta jasna. Zakon je moderan, evropski, i oslanja se na ideju individualnosti pojedinca i koncept ljudskih prava, uz poštovanje identiteta pojedinca na svim nivoima (lični, nacionalni, nadnacionalni - evropski i globalni) – rečju: osposobljavanje za život u svetu koji je dinamičan, koji se povezuje i briše ustaljene modele ponašanja.

Problem nastaje u trenutku primene zakona. Analize od kojih je sastavljena ova brošura ukazaće na mesta gde dolazi do nepoklapanja ciljeva obrazovanja i efekata koje ono proizvodi.

Marko Stanisavljević

MODELI ŽENE I PORODICE I ODNOSI UNUTAR PORODICE U ČITANKAMA ZA SEDMI I OSMI RAZRED OSNOVNIH ŠKOLA U SRBIJI

Uvod

Ovaj tekst je nastao sa namerom da se pokaže da se u Čitankama za osmi i sedmi razred osnovnih škola u Srbiji malo ili nimalo radi na promovisanju jednakosti polova, različitih oblika porodice (npr. samohrane majke ili očevi) i uopšte, promovisanju različitosti (ovde konkretno, među polovima, ali i u ostalim vidovima). U tekstu će se pokazati se da čitanke i poruke koje se u njoj mogu naći (na prvi pogled vidljive) nisu usaglašene sa Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (na osnovu toga što ravnopravnost među polovima predstavlja po samom zakonu jednu od „osnovnih socijalnih i moralnih vrednosti demokratski uređenog, humanog i tolerantnog društva“; član 3, posredno član 145.), sa Ustavom Republike Srbije (član 15; član 49), i na kraju krajeva, sa samim zdravorazumskim principom jednakosti ljudi.

Obrazovanje je jedan od ključnih elemenata u odnosu države prema pojedincu i ima veliki uticaj na formiranje pogleda pojedinca na svet. Ukoliko nije izvor pogleda na svet, onda sigurno ima veliki značaj u potvrđivanju tih pogleda. Neograđivanje od definitivno zastarelih modela ponašanja koji bi mogli biti izneti u nekim tekstovima, takođe se može tumačiti kao nepoštovanje zakona i potvrđivanje u tekstu iznetih vrednosti. Konkretna primer se može naći čitanci za sedmi razred, u tekstu „Ropstvo Janković Stojana“, gde na strani 110. Janković Stojan posle povratka iz ropstva i saznanja o ženinom preudavanju, uzima svoju ženu nazad za sebe, a mladoženji daje svoju sestru. Nije ovde namera da se spori sam tekst, ali ukoliko autorka čitanke ne dovodi u pitanje njegov odnos prema sestri i ženi kao prema robi, već ističe njegovu plemenitost što je bez svađa razrešio spor,³ javlja se problem.

Valja imati u vidu da su u pitanju dve čitanke pisane od različitih autorki, koje se međusobno mogu bitno razlikovati, pa tako i u aspektu promovisanja rodne jednakosti. U skladu sa relativnošću materije kojom se tekst bavi, mogu se očekivati i pozitivni i negativni primeri. Ostaje da se vidi odnos među njima i uticaj koji iz njih proizilazi. Uticaj se može videti (kada se u vidu imaju, recimo, primeri kao što je gorenavedeni iz

---

³ Tvrdnja koja bi se na prvi, u ovom slučaju verovatno i najbitniji, pogled, mogla javiti kroz sugestivna pitanja autorke. Konkretno: „Objasni smisao Stojanovih reči upućenih svatovima: „Lasno ćemo mi za vaše blago/lasno ćemo ako jesmo ljudi.“ – Na koji način Stojan potvrđuje ovaj stav?“

čitanke za sedmi razred) i u svakodnevnom životu, u kome neretko slušamo o nasilju u porodici svih oblika, uglavnom od strane muškaraca prema ženama, zaključuje se da nepoštovanje zakona u ovoj oblasti ima velike posledice. Shodno tome, osvrt na ovu temu jeste potreban.

Pre samih analiza čitanke, takođe valja skrenuti pažnju na zamršenost pitanja: koje likove uključiti u brojeve, analize, statistike? Za početak, da bi lik bio ubačen, moralo je u pitanju biti biće sa ljudskim likom (što znači da životinje nisu uključivane u analizu). Takođe, lik je morao imati nekakav uticaj na radnju, bilo da je pasivan ili aktivan. Ipak, kako su ovi pojmovi vrlo relativni, pre svakog iznešenog broja stajaće ograda, kako se brojevi ne bi uzimali kao konačni.

Čitanka za sedmi razred

Pogledavši odnos broja tekstova autora naspram broja tekstova autorki, može se naslutiti pravac u kojem se kreće ova Čitanka po pitanju modela i ravnopravnosti. Od ukupno šezdeset i tri teksta, tri autorke su napisale četiri teksta, četrdeset i pet tekstova su napisali autori, dok je ostalih četrnaest tekstova uzeto iz narodne književnosti (izbori iz narodne književnosti koje je autorka podvela pod jedan naslov se vode kao jedan tekst). Desanka Maksimović je autorka dva teksta, dok se u čitanci mogu naći još po jedan tekst Ane Frank i Grozdane Olujić.

Pitanje koje se može postaviti u cilju obesmišljavanja značaja ovih brojeva jeste pitanje relevantnosti pola autora za tekstove, koji bi trebali predstavljati razvitak celokupne književnosti (najviše u Srbiji, potom u Evropi, pa u svetu). Na to se pitanje može odgovoriti drugim pitanjem: koliko predstava o književnosti u Čitankama odgovara stvarnom razvoju književnosti? Zašto predstavu u Čitankama uzeti za bezuslovno istinitu? Na kraju, pretpostavka je da bi takva pitanja najviše stizala iz pozicije onih koji su sa književnošću isključivo upoznati upravo preko čitanke. Ako, pak, predstava književnosti u Čitankama zaista u velikoj meri odgovara realnom razvoju, šta sprečava autorku udžbenika da naznači postojanje većeg broja ženskih autorki (manje relevantnih za razvoj)? Takođe, valja podsetiti da Čitanka nema samo obrazovnu, već i vaspitnu funkciju, što predstavlja dovoljan razlog za težnju za ravnopravnošću polova u Čitankama.

U čitanci za sedmi razred, što se ljudskih likova tiče, nalazi se oko sto osamnaest muškaraca i oko četrdeset i pet žena. Primećeno je i da muških glavnih likova ima oko četrdeset i šest, naspram ženskih sedam (u čitanci, kao što se može videti, postoji određena količina tekstova koji nemaju ljude za glavne junake, dok neki nemaju ljude

za likove uopšte). Na osnovu ovih podataka, muškarci kao pol dominiraju u mnogim oblastima života koje Čitanka pokriva: ljubav (žena je uglavnom prikazana kao pasivni objekat čežnje, mada postoji i jedan suprotan primer, pesma Desanke Maksimović „Strepnja“), duhovnost (poglavlje *Sвето slovo o mudrosti i ljubavi* koje se bavi svetim Savom i duhovnim vrednostima, naspram trideset i jednog muškog lika, javljaju se tri ženska lika), rodoljublje, rat (poglavlja *U korenu starom struji snažna hrana* i *To naselje u mojoj krvi* iz kojeg je uzet primer pesme „Ropstvo Janković Stojana“) itd.

Što se tiče uloga po polovima, muškarci su: princ, čoban, vidar, junak (najčešća uloga), car, ljubomorni brat, nežni suprug - hranitelj (narodna pesma „Jablanova moba“), prevrtljivi sluga, kujundžija, duhovni utemeljitelj nacije, otac nacije, branitelj nacije, sultan (dušman/materijalista), sluga, vlastelin, aga, otac, pesnik, (prkosni) zemljoradnik, („Priča o kmetu Simanu“ Iva Andrića), hajduk, mladoženja, jatak, pop, pesnik, naučnik, slikar itd.

Uloge žene su, pak: objekat čežnje (česta uloga), „lepotica“ (česta uloga), natprirodna sila, prokleta babetina, carica, nežna i krhka supruga, hitroprelja, majka, bogorodica, verna ljuba (česta uloga), pomiriteljka, prokleta vladarka („prokleta Jerina“), krčmarica, nepoverljiva vlastelinka – oličenje zla, „stara majka“ (više puta), Venerin kip, verenica, udavače itd.

Najčešća uloga muškarca je junak, a žene lepota, objekat čežnje i verna ljuba (koja se našla ovde pre svega zbog velikog broja epskih pesama). Na dekonstrukcijama ovih uloga se ne radi, čak i kada postoje tekstovi na kojima bi se iste mogle primeniti. Konkretno primer se može naći na 41. strani, u pesmi „Nadžnjeva se momak i devojka“ u okviru izbora posleničkih narodnih lirskih pesama. U samoj pesmi devojka u nadmetanjima uvek pobeđuje momka minimalnom razlikom, disciplinovanija je i predanija radu. Na osnovu ovog teksta, koji bi mogao biti pozitivan primer ravnopravnosti polova, autorka postavlja pitanje koliko devojčine pobeđuje odgovaraju realnosti, te celu pesmu tumači isključivo u smislu da je momak zaveo devojku, to jest, nadvladao nad njom.

Što se porodičnih modela i odnosa među članovima porodica tiče, slede najzastupljeniji tipovi koji se javljaju u čitanci: majka – ćerke, otac – sin(ovi) (vrlo često), muž – žena (vrlo često); ređe, ili po jedanput, se pojavljuju sledeći tipovi: majka – sin – sestra, žena – svekrva, majka – sin, brat – brat itd. Broj članova porodice nije poznat, i vrlo često su u pitanju razorene porodice, najčešće usled ratova. Deca mlađa od šesnaest godina se retko pojavljuju (Ivo Senković u pesmi ima šesnaest godina, Mali Princ), i uglavnom nisu aktivni nosioci radnji.

Kroz ilustracije u čitanci je jasno predstavljena podela na muškarce kao duhovnike i ratnike i na žene kao objekte čežnje, pasivne ideale ljubavi. Muškarci nosioci glavne

uloge u oko dvanaest ilustracija, uglavnom u poglavljima „Sveto slovo o mudrosti i ljubavi“, „U korenu starom struji snažna hrana“ i „To naselje u mojoj krvi“. Žene se u ilustracijama kao nositeljke glavnih uloga pojavljuju ukupno oko deset puta, od toga sedam puta u prvom poglavlju, „Čeznem da ti kažem“ (naspram jedne ilustracije sa dečakom kao glavnim i jedinim likom), a od ostala tri slučaja, dva puta je ženska uloga, uloga Bogorodice sa malim Isusom u narčju. Ipak, primetno je da je odnos broja ilustracija sa glavnim muškim prema broju ilustracija sa ženskim likovima relativno ujednačen. Zanimljivo je da se ilustracije sa religijskim sadržajem (crkve, ikone, detalji sa hramova itd.) pojavljuju oko sedamnaest puta, dakle češće nego ilustracije i sa ženskim i sa muškim likovima kao glavnim.

Autorka se učenicima obraća u drugom licu jednine, ali se u biografijama može videti stav prema rodnoj osetljivosti naziva zanimanja. Tako za Grozdanu Olujčić, na 181. strani, u odeljku „Pisci i dela“ piše da je „pripovedač i romansijer“, dok je u slučaju Desanke Maksimović na 180. strani nedosledna, te prvo kaže da je „velika srpska pesnikinja“, da bi potom rekla da se ogledala „i kao pripovedač i romansijer“.

Autorkin nedostatak stava o potrebi za dekonstrukcijom patrijarhalnih normi na koje ovaj tekst stavlja akcenat, ogleda se u sledećim tvrdnjama, na 173. strani: „Potrebno je da i ovoga puta imaš na umu da i ovaj roman, iako je radnja smeštena u banatsko selo i u prošlost („Pop Ćira i pop Spira“ prim. aut.), kazuje i o nama, kao i o večnim ljudskim naravima i sudbinama, u kojima se možemo prepoznati i mi danas, ali i svi oni koji će doći posle nas. Zapamti da je svaka književna priča savremena i svesremena.“ Jasno je, dakle, po autorki, da vrednosti iznete u tekstovima u Čitankama treba da važe uvek jer su u ljudskoj prirodi. Ako treba da važe uvek, a veliki broj oslikava, ili čak veliča patrijarhalan odnos unutar porodice, sledi da ova Čitanka ne radi na rušenju patrijarhalnih normi.

Čitanka za osmi razred

U čitanci za osmi razred odnos broja autora prema broju autorki jeste trideset i pet autora prema tri autorke, sa još pet tekstova iz narodne književnosti. Jedan tekst („Zbogom mojih petnaest godina (odlomak)“) je potpisan pseudonimom autora i autorke.

Odnos broja muških likova prema broju ženskih likova jeste sto dvadeset i tri muškarca prema trideset i pet žena, što predstavlja nepovoljniji rezultat u odnosu na čitanku za sedmi razred. Odnos broja glavnih muških likova prema broju glavnih ženskih likova je trideset i tri prema pet (ukupan broj tekstova je četrdeset i dva, iz

čega se vidi da tekstova bez ljudi ima značajno manje nego u čitanci za sedmi razred). Prva ženska osoba u čitanci, koja je uvrštena u likove, i ženski glavni lik, pojavljuje se na 55. strani, u anegdoti o Milici Stojadinović Srpinkinji i Ljubomiru Nenadoviću.

Uloge po polovima su, za muškarce sledeće: dahija, knez, guslar (nosilac nacionalnog identiteta), vladika, sluga, plemić, junak (nekoliko puta), božanstvo, monah, vojvoda, siročić, čobanin, gazda (bilo propali ili ne, u svakom slučaju, najčešća uloga), usud, zanesenjak, svetski putnik, hodočasnik, gostioničar, itd.

Žene se javljaju u sledećim ulogama: intelektuala, provodadžiteljka, domaćica (najčešće), seljanka, objekat čežnje (nekoliko puta, bilo istinske, bilo površne), vlast, sila, čarobnica, boginja, kapetanija, „sreća“, „matora devojčura“, zanovetačica (koja na kraju biva istučena), gostioničarka itd.

Dakle, najčešći su primeri za gazdu i domaćicu. Na takve stvari u samoj čitanci nije stavljan akcenat, zato što su analize vezane za pojedinačne tekstove, ali situacija postaje jasnija kada se gleda na nivou cele čitanke. Istina, postoji i pozitivan primer dekonstrukcije tipične predstave, u ovom konkretnom slučaju, seljanke i plemića. U analizi teksta „Evgenije Onjegin „Odlomak“, koje sadrži Tatjanino pismo Onjeginu i Onjeginovo pismo Tatjani, u analizi je postavljen sledeći zadatak: „Sačini skice ili portrete Evgenija i Tatjane, objašnjavajući ih društvenim prilikama, klasnim obeležjem, vaspitanjem... Pri tom uzmi u obzir i individualne osobenosti ovih junaka.“ Na osnovu ovog primera, deci se šalje poruka da vrednosti nisu nepromenljive i svesremene, i da je uticaj društva ključan u dodeljivanju uloga pojedincima, u ovom slučaju na osnovu pola.

Međutim, negativni su primeri na strani 82. i 192. U prvom slučaju, u pesmi „Riba i djevojka“ u okviru teksta „Narodne lirske ljubavne pesme (izbor)“, riba devojku oslovljava sa „luda budalo“, da bi se posle u analizi celokupnog teksta tražilo da se pronađu elementi humora. Ovo je jedina stvar koja bi po seksističkoj osnovi mogla biti smešna. Mogla bi nekome biti smešna i velika količina svuda zastupljenih arhaičnih izraza, ali teško da su autorke ciljale na taj humor.

U drugom primeru, o kome je već pisano (ali o tekstu iz prethodne čitanke za osmi razred Vuka Aleksića),⁴ radi se o narodnoj pripovetci „Nemušti jezik“, i njenom kraju u kojoj gazda, bivši čobanin, prebija svoju trudnu suprugu zbog njene radoznalosti koja njemu ugrožava život. Izrazito problematično je sledeće pitanje koje autorke postavljaju: „Po kojim svojim karakteristikama se završni deo *Nemuštog jezika* pretvara u šaljivu pripovetku?“ Umesto osude, nailazimo na neprihvatljivo blagonaklono gledanje na nasilje u porodici.

⁴ Kolarić, Ana, „Smeh i suze srpskog obrazovanja: rodni i etnički stereotipi u Čitankama za srpski jezik i književnost u osnovnoj školi“, *Reč*, 76.22, 2008.

Od odnosa u porodici, najzastupljeniji je odnos otac – sin. U tekstu „Buri i Englezi (odlomak)” Stevana Sremca, otac redovno tuče svog sina. Umesto da se kroz analizu osudi, postavlja se pitanje kako se Marjan (sin) iskupio pred ocem i odobrovoljio ga, iz čega proizilazi da su batine koje dobija od oca isključivo Marjanov problem. Takođe, ceo odnos između oca i sina u ovom tekstu se naziva kroz celu analizu „humorističkim“ i „poučnim“. Prisutni su i sledeći odnosi: stric – bratanac, muž – žena (nekoliko puta), baba – unuk, majka – ćerka, muž – žena – sin, stric – sinovac, otac – ćerka (uslovno, jer se radi o odnosu između zmijskog cara i zmije), majka – sin, stric – bratanica itd.

Što se ilustracija i njihove uloge tiče, odnos broja ilustracija sa muškarcima kao glavnim likovima prema broju ilustracija sa ženama kao glavnim likovima je sedamnaest prema pet. Čini se da su gotovo sve ženske ilustracije su u funkciji pozadine, kao i većina muških, dok se nepozadinske uglavnom vezuju za autore (samo neki muški autori su prikazani na portretima) tekstova. Ovde su uloge likova na crtežima nešto nejasnije, osim u poglavljima koja se bave nacionalnim temama, poput „Guslara“, gde su muškarci prikazani kao ratnici, guslari, itd.

Autorke se učenicima obraćaju u drugom licu jednine, ali se njihov odnos prema rodno osetljivim nazivima zanimanja takođe vidi u odeljku „Azbučnik pisaca“. Svetlana Velmar-Janković „bila je urednik edicije savremene jugoslovenske proze i eseistike u „Prosveti“, urednik časopisa „Književnost“, osnivač biblioteke „Baština““. Isidora Sekulić je u mladosti „bila nastavnik matematike“.

Iako ima (retkih) pozitivnih primera dekonstruisanja patrijarhalnih normi, u mnogim parametrima ova Čitanka jeste nepovoljnija u odnosu na čitanku za sedmi razred u pogledu razvijanja i promovisanja polne i rodne ravnopravnosti.

Zaključak

Pohvalna je relativna raznolikost odnosa među porodicama. U tom smislu su se tekstovi u Čitankama pokazali pozitivnim, s obzirom da prikazuju različitost u tom aspektu. Prikazane su i realne situacije i čini se da se ne potencira nekakva „idealna“ porodica. Ipak, na osnovu ostalih parametara, potencira se „idealno“ ponašanje u mnogim segmentima, pa i u segmentu odnosa među polovima. U čitanci za sedmi razred je stavljen akcenat na snagu muškarca („junak“) dok je u čitanci za osmi razred akcenat stavljen na njegovu ekonomsku nadmoć („gazda“). U čitanci za sedmi razred je, što se ženskih uloga tiče, akcenat stavljen na pasivan „objekat“ i vernost, dok je u čitanci za osmi razred akcenat stavljen na radinost, pokornost, i vezanost za dom. Slična podela vlada u odnosu između ilustracija. Svet je u obe čitanke prikazan kao

mesto gde o suštinskim, bitnim pitanjima, odlučuju isključivo muškarci. Jako retko se nailazi na pozitivne primere, iz čega jasno proizilazi da autorke ne vide problem nejednakosti polova.

Kao što se može videti, kroz čitanke se vrlo dobro prelama stav javnosti prema ženama. Međutim, valja imati u vidu da ove čitanke nastaju u kontekstu dominantnog, falocentričnog, tumačenja književnosti u Srbiji.⁵ Takvim tumačenjem se umanjuje značaj žene u svim aspektima u književnosti, a kroz književnost, i u životu. To tumačenje je opet, proizvod patrijarhalnog društva. Uticaj takvog tumačenja nije sporan. Glavni problem jeste što nije napravljen otklon od takvog tumačenja, iz koga proizilazi stav u Čitankama da su vrednosti u književnim delima, najvećim delom uzetih iz prošlosti, kada su važile drugačije norme, validne i u današnjem vremenu. Taj stav nije u skladu sa zakonom, iz čega proizilazi da nisu ni čitanke.

Milan Škobić

---

5 Takvo tumačenje se može videti u: Deretić, Jovan, *Kratka istorija srpske književnosti*, Svetovi, Novi Sad, 2001.

MODEL RATNIKA KAO FENOMEN ČITANKI ZA SEDMI I OSMI RAZRED OSNOVNIH ŠKOLA

Ideja o stvaranju teksta koji se pred vama nalazi, nastala je po uočavanju specifičnog i prema objektivnim merilima veoma problematičnog modela ponašanja koji se može zapaziti u dvema proučavanim Čitankama. Reč je o *modelu ratnika*, čije napadno prisustvo, bivajući u bolno zbnunjućem neskladu sa Ustavom Republike Srbije, Ciljevima obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije, Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija, Poveljom o interkulturnom dijalogu Saveta Evrope, a ponajviše zdravim razumom, beskrupulozno obezvređuje mir kao vrednost, odnosno miroljubivost kao vrlinu.

Iako se obrazovni sistem u Srbiji prema definiciji prevashodno bavi implementacijom znanja i veština, za ovaj aspekt našeg istraživanja, bitnije su *vaspitne* poruke o ratu i miru koje su čitaocu upućene. Predstavljene na određen način, one mogu u velikoj meri da determinišu opredeljenje za tip socijalizacije – ratni odnosno miroljubivi – kod mladih ljudi koji tek počinju da grade svoj identitet.

Tekstovi korišćeni kao sredstvo pomoću koga se pomenuti model ponašanja prenosi i širi, odlikovani su izvrtanjem postojećih predstava o vrednosti mira, nacije i pojedinca, zatim identifikacijom sa nacijom i poreklom i *kreiranjem nacionalnog neprijatelja* kao uzroka sveg kolektivnog jada, te *relativizacijom ljudskog života* kao završnim, najopasnijim postupkom. Podjednako bitnim smatramo izbor tekstova i komentare pisaca udžbenika, odnosno pomoćna tumačenja i uputstva za analizu. Sakupljajući građu, osvrnuli smo se na sledeće elemente: kompozicija dela s obzirom na tematiku, izbor odlomaka koji se pojavljuju, doslednost u kvalitetu komentara, zastupljenost i verodostojnost istorijskog konteksta ukoliko je predstavljen.

Stvaranje neprijatelja

Osnovno oruđe korišćeno u procesu identifikacije neprijatelja je stvaranje stereotipa, odnosno pripisivanje *krivice* određenoj grupi, za zlodela počinjena od strane pojedinaca. Iz toga nastaje lažna slika o kolektivnoj odgovornosti, koja može da se iskoristi na različite načine. Ukoliko izostanu i valjana uputstva, ostavljen je

prostor da se književni tekst nekorektno tumači, te da proizvoljna tumačenja odvedu u nepovoljne ishode u omladincima.

Ono što je preduslov za stvaranje neprijatelja tamo gde ga nema, jeste postojanje problema čiji se uzrok može maskirati – tako težište postaje tuđa krivica. U tom imaginarnom, fantastičnom univerzumu krivice, više je nego jednostavno konstruistati virtuelnog neprijatelja – nije ni vidljiv, a kamoli opipljiv, te je samim tim idealan. Funkcioniše kao izgovor za nezadovoljavajuće stanje svega onoga što nismo sposobni/voljni da promenimo. Odnosno, da banalizujem, znatno nam je lakše da svi složno stanemo pod zajednički krov ksenofobije i strahom od komšija branimo sopstvenu dinamiku, te negiramo odgovornost prema životu, nego da bilo ko od nas zaista uradi nešto za sebe, a samim tim i za druge.

Drugi činilac u *procesu stvaranja neprijatelja*, koji bih u celosti okarakterisao kao nedelo autorke, a koji je mahom zastupljen u Čitanci za sedmi razred, jeste manipulisanje istorijskim podacima na principu logičke greške – kreiranje nacija tamo gde im nije mesto, politizacija i nacionalizacija pojedinačnih događanja, implicitno umetanje pitanja vezanih za problematiku već složene i teško razumljive prošlosti i spajanja te i takve prošlosti sa još nerazumljivijom sadašnjošću uz korišćenje principa veštački tvorenog kauzaliteta.

Na primer: tokom pažljivog iščitavanja poglavlja U korenu starom struji snažna hrana kao jedne tematske celine, nemoguće je oteći se osećaju da celo poglavlje implicitno nagoveštava obrise potencijalnih granica velike Srbije. Već na prvi pogled je prilično očigledno da se baš nijedan tekst se ne bavi Srbijom kakva ona danas zaista jeste, već svim onim što je ona bila/mogla da bude. U delima se kreće od Kosova⁶, pa se ide preko Crne Gore⁷ i Bosne⁸. Uprkos pokušajima, između dela koja ovo poglavlje obuhvata, nemoguće je utvrditi bilo kakvu istorijsku ili tematsku povezanost (poglavlje se bez pravila proteže preko šest i po vekova; bavi se raznovrsnim temama) niti književnu srodnost (dve pripovetke, tri epske pesme, tri lirske pesme i jedna drama u užem smislu; zastupljena sva tri roda, a ispresecana četirima književnim pravcima od kojih se dva gotovo sudaraju), te je jedini kriterijum koji uspeva da se održi – upravo kontekst koji je postignut samim aranžiranjem tekstova, odnosno baš onaj koji smo naveli.

U epskoj pesmi Starina Novak i Knez Bogosav, peva se o tome kako su Turci svojim zulumom i torturom doveli do toga da srpski narod napušta svoje domove, krije se od zakona, te je prisiljen da pljačka i ubija, jer je to jedini način da preživi. Iako je autorka Čitanke našla za shodno da „uputstvom za

---

6 Odlomak iz «Boja na Kosovu», pesma «Na Gazimestanu»;

7 odlomak iz «Kanjoša Macedonovića»;

8 odlomak iz pripovetke «Priča o kmetu Simanu».

analizu“ utemelji prkos kao vrednost koja se primenjuje i „na naše vreme“⁹ i koja „nikad neće zastareti“, pravdanje razbojništva Srba se ni na koji način ne komentariše. Jedina poruka koja nakon čitanja ovog i ovakvog teksta biva dostupna adolescentu koji više usvaja nego što dovodi u pitanje, jeste: Sa Turcima se ne može živeti u miru i to je isključivo njihova krivica.

Relativizacija ljudskog života

Najopasnije oružje ovog modela počiva na stvaranju predstave o tome koliko je lako oduzeti ljudski život, zatim na lišavanju neprijatelja sve ljudskosti kako bi se atak na njega opravdao još pre samog čina i direktnim pozivom na nasilje. Odlikuje ga nasilna atmosfera u kojoj svaki njegov subjekt biva tretiran pre svega kao neprijatelj, pa tek onda kao čovek. Ovaj književni i sociološki postupak je karakterističan za tekstove sa duboko definisanim primatom kolektivnog nad individualnim i istorijskog nad budućnošću. Najdirektniji preduslovi za njegovo pojavljivanje su nacionalni i/ili religijski model koji služi kao oruđe za konstruisanje stereotipa. A stereotipi su neophodni za pojavu neprijatelja. Od *ideja*, karakterišu ga glorifikacija svesnog žrtvovanja i slepog rodoljublja, viši ciljevi, zatim hrabrost, borbena spremnost i surovost prema neprijatelju kao vrhunske vrline. Verovatno zbog toga što je kao književni termin još uvek nedefinisan, ovom krajnje širokom pojmu je veoma teško izdvojiti stilska obeležja. Ipak, nešto što se veoma često pojavljuje kada se radi o epskim pesmama, jesu konstrukcije koje govore o borbi i ratu («časna smrt», «časni krst», «krvcu proljevati», «lako udariti»).

U sabranoj građi se nalazi sedam primera scena kojima se ilustruju surova mučenja i bolne smrti. U dvama od ukupnog broja se o njima saznaje iz prepričavanja nekog od junaka, dok su u ostalim slučajevima saopštene od strane pripovedača/lirskih subjekata. Nijedno od uputstava za analizu se ni na koji način ne dotiče ovih potresnih motiva.

Ono što veoma pospešuje odlučnost da se radikalno dela jeste odobravanje nasilja od strane autoriteta – bilo slavni istorijskih ličnosti, bilo glavnih junaka dela.

U odlomku iz „Smrti Smail-age Čengića“ se ni u jednom trenutku se ne žali za ubijenim mladim ljudima, jer su oni umrli časno: „postavili su glavu na oltar

---

⁹ Jedna od prvih primedbi vezanih za Čitanku za sedmi razred, a ujedno i onih oko kojih smo se najlakše složili, jeste to da njena autorka ima veliki problem sa odvajanjem (moguće i razlikovanjem) ličnog stava od opštevažeće istine. Ovo zaključujemo ne pretendujući da utvrdimo da li se radi o nemogućnosti ili jednostavno nedostatku potrebe, premda taj parametar ne smatramo bitnim. Pomenuti fenomen je, prema našem mišljenju, veoma opasan, jer deca koja tek završavaju osnovnu školu nemaju dovoljno razvijen kritički aparat glede borbe sa eventualnim pogreškama u autorkinim pogledima na svet, ukoliko takve pogreške postoje.

otažbine“,

U datom odlomku „Pisama iz Italije“ Ljubomira Nenadovića se pak ide korak dalje – naime, lik Njegoša oštro napada poturice i želi da im „srpsko zrno srce raznese“.

U datom odlomku iz Njegoševog „Gorskog vijenca“ vladika Danilo izgovara: “U njih druge misli sada nema, | do što ostre zube za susjede, | da čuvaju stado od zvjerađi.” Bez odgovarajućeg komentara u uputstvu za tumačenje, opet, sledi da je ratni sukob častan – ne samo prihvatljiv nego i poželjan.

Već na samom početku datog odlomka iz narodne epske pesme „Početak bune protiv dahija“, narodni pevač je, upotrebivši reč „valja“ na datom mestu, iskazao subjektivan stav da je poželjno ubijati u cilju odbrane pravoslavlja¹⁰. Komentar je ponovo izostao. U nastavku teksta se u nekoliko navrata banalizuje ljudski život¹¹ i krajnje neposredno predstavlja koliko je jednostavno oduzeti ga (kada dahije nabrajaju Srbe koje će da pobiju). Isti postupak je korišćeni da bi Turci bili prikazani kao tirani.

Senjanin Tadija ide najdalje: iako su srpski junaci Turke zarobili, a ne pogubili, završni stihovi pesme govore o tome kako on, ni u naznakama ne poštujući vrednost ljudskog života, odseca iz osвете glavu svome neprijatelju. Doslednost u nedostatku komentara.

Zastupljenost modela i poredenje na osnovu opšteg utiska

Očevina je u dvadeset i pet navrata na različite načine prikazana kao žrtva, dok su njeni najčešći neprijatelji bili Islam (čak šesnaest puta), fašisti (tri puta), Hrvati (dva puta, od toga jednom implicitno) ili je neprijatelj bio krišom prisutan, ali ne i imenovan (momenat zavere u službi konfuzije – čitalac biva naprasno zbunjen, pa uplašen; nepoznavanje → strah → mržnja → ubistvo?). Kao reakcija na silovita prenaplašavanja istorijskih okova u kojima je jedan narod bio držan (pri čemu se neprijatelj u uputstvu za analizu ne kvalifikuje kao negdašnji), na već postojeću frustraciju zbog neslavne nacionalne prošlosti, kalemi se bes.

Ratna tematika je u ovim dvema Čitankama zastupljena u čak trideset i pet tekstova što je 31% od ukupnog broja (devetnaest od osamdeset i jednog¹² u čitanci za sedmi

10 Bajić Ljiljana i Mrkalj Zona, Čitanka za osmi razred, strana 8, „Početak bune protiv dahija“, stih 12/13 – „valja vojevati | za krst časni krvcu proljevati“;

11 Isto, strana 9;

12 Svaki autorski tekst smo računali kao zasebnu jedinicu;

i šesnaest od četrdeset i tri teksta u čitanci za osmi razred), među kojima samo jedna trećina u sebi nosi manje ili više oštre kritike nasilnog ostvarivanja nacionalnih ciljeva i pretenzija. Nalazimo da je ta činjenica krajnje porazna, premda iz nje proizilazi da je rat u preostale dve trećine slučajeva ili predstavljen kao društveno prihvatljiva kategorija ili jednostavno nije ni komentaran.

Još jedna činjenica je zaokupila našu pažnju: Srbi su samo u jednom slučaju¹³ prikazani kao neprijatelj neke druge nacije, odnosno kao inicijator tuđe bede – i to važi samo ako se ovaj usamljeni primer tumači van konteksta okruženja – pa je odatle prosečnom trinaestogodišnjaku/-inji nemoguće otresti se nametljivog, ali krajnje logičnog pitanja pravde.

***

Sa druge strane, u Čitankama su pak sadržani i tekstovi koji nose veoma snažne antiratne poruke. Posebno izdvajamo poglavlje Samo se srcem jasno vidi iz Čitanke za osmi razred, u kome se kroz kratku proznu formu, odlomke dramskih tekstova i romana u stihu i dominantne lirske pesme, predstavljaju ljubav, čovekoljublje i mir kao najveće vrline, večne ali i dostižne težnje čovečanstva.

Uputstvom za analizu pesme «Ala je lep ovaj svet», dominira poziv čitaocu da svet posmatra sa radošću, ljubavlju i gostoljubivošću. U završnom delu teksta, nalazi se odlomak iz Deretićeve „Istorije srpske književnosti“ koji se odnosi na Zmajevu ljubavnu poeziju, a u kome je sadržan lični stav kritičara o bolu i patnji koji inspirišu umetničku kreativnost. «Ne misle se ubiti već se misle ljubiti» je veoma vedra i optimistična poruka istoimene narodne lirske pesme u kojoj je ljubav – međuljudska kao i ljubav prema miru – osnovna vrлина.

Eshilov „Okovani Prometej“ se bavi čovekoljubljem u najširem značenju i poručuje da se zbog njega vredi žrtvovati. I analiza je u odgovarajućoj meri koncentrusana na humanost, no autorke nude vrlo zanimljiv primer multiperspektivnosti. Naime, na jednom mestu se kaže da se Prometejevo ponašanje može sa druge strane posmatrati kao „buntovničko i prevratničko“ – naspram prvog tumačenja prema kome je on oličenje ljudskosti. U svakom slučaju, saveti za analizu su zaključeni upućivanjem čitalaca na razmišljanje o *jednakosti i solidarnosti*.

---

13 Odlomak epske pesme „Boj na Mišaru“, Čitanka za osmi razred;

Još jedan svetao primer je i poema «Jama», koja se smatra jednom od najboljih dela sa antiratnom porukom u književnostima balkanskih naroda. Ipak, autori udžbenika instrukcijama na kraju teksta skreću pažnju na pobedu mučenika nad mučiteljem. Uvodi se pretpostavka o osveti kao olakšanju – «sveta osveta».

Druga Čitanka nema zasebno poglavlje ovog tipa i to se, komparativnom analizom pokazalo kao nedostatak u odnosu na prvu. Ipak, i u njoj postoje pojedinačni primeri slični onima koje smo naveli iz prve knjige, čak i ako prema svim kriterijumima izgleda kao da su zalutali u poglavlja u kojima se nalaze i ukoliko ne sadrže nikakav komentar ni uputstvo za analizu.

Kako su čitanke izrađene od strane različitih autorki, kao i zbog mnogih drugih činilaca (plan i program koji obrađuju, uzrast korisnika, broj tekstova...), nemoguće je posmatrati ih kao celinu. Čitanka za osmi razred sveukupno odaje utisak udžbenika daleko primerenijeg osnovcima. Dok je u njoj celo poglavlje posvećeno mirovnjačkim tekstovima, u čitanci za sedmi razred naspram tog stoji poglavlje koje propagira potpuno suprotne vrednosti.

Iako i pored svega navedenog ne može da se insistira na tome da ratnički model kao pojava preovladava u bilo kom od dva opusa, samo njegovo postojanje smatramo veoma velikim problemom. Želeli bismo da naglasimo da vrednost književnih dela po sebi i većine datih odlomaka zaista jeste ogromna, kao i veoma često njihov značaj u istorijskom kontekstu i trenutku u kom su saopštena, ali ih neodgovarajući komentari od strane autorki Čitanki u velikom broju slučajeva čine neusklađenim sa uzrastom i nivoom znanja čitalaca.

Dalje, kako je Srbija postkonfliktno društvo i kako u proseku na svakih šest i po godina učestvuje u ratovima (od kojih je poslednji vođen pre manje od jedne decenije), u njoj i dalje postoje tenzije, koje mogu da budu u velikoj meri pojačane uspostavljanjem nepromišljenog odnosa prema ratu kod generacija koje dolaze. Definitivno ne smatramo da istorija jednog naroda treba da se na bilo koji način zanemari, niti mislimo da o ratovima koji su vođeni ne sme i ne treba da se govori, ali se na ovaj način na koji je to učinjeno u dvema Čitankama, uspostavljaju vrednosti koje mogu da dovedu do zatezanja ionako nestabilnih odnosa između naroda koji su u ne tako dalekoj prošlosti ratovali. Ono što bi, za razliku od navedenog, bilo poželjno da se promovise su vrednosti kao što su pomirenje, izgradnja poverenja, kultura sećanja na žrtve i mir kao vrhunski ideal savremenog sveta.

Aleksandar Zlatić

NACIONALNI I RELIGIOZNI MODELI U ČITANKAMA

Uvod

U ovom delu analize pokušali smo da istražujemo kako se, kroz čitanke za Srpski jezik za sedmi i osmi razred, tretira pitanje nacionalne pripadnosti i odnosa većinske etničke grupe prema manjinskim grupama. Takođe, bavili smo se i religioznom pripadnošću, opet sa pozicije manjine i većine i odnosa među njima. Pokušali smo da ispitamo da li se kroz čitanke propagira određeni nacionalni i religiozni model, a pogotovo da li se propagira određeni odnos većinske grupe prema manjinskoj.

Školski udžbenici su često u istoriji korišćeni za nacionalnu propagandu. Pri formiranju nacija (uglavnom u XIX veku kada je u pitanju Evropa) potrebno je „osvestiti“ društvo o zajedničkoj pripadnosti, treba ga homogenizovati i učiniti nacionalni identitet bitnim za pojedinca. To se u XIX, a i u XX veku radilo kroz štampu i školske udžbenike. Dobar primer predstavljaju srednjoškolski udžbenici za istoriju Francuske Albera Malea i Lavisa¹⁴ sa samog početka XX veka. Oni su puni nacionalnih i političkih mitova koji za cilj imaju da prikažu istorijsko utemeljenje francuske nacije, kao i da, ponavljam, osveste mlade ljude u Francuskoj da su oni, zapravo, Francuzi.

Već krajem XIX veka u Evropi počinje da se istražuje vaspitna funkcija udžbenika i javlja se svest o ogromnoj moći udžbenika da raspiruju mržnju prema drugim nacijama i da glorifikuju sopstvenu. Posle Prvog svetskog rata počinju da se rade međunarodne revizije školskih udžbenika, a nakon Drugog svetskog rata UNESCO započinje organizovani monitoring nacionalnih udžbenika.

U Srbiji ovakve revizije ne pravi država tako da analiza udžbenika ostaje na nevladinom sektoru i retkim projektima koji se u ovim okvirima pokreću.

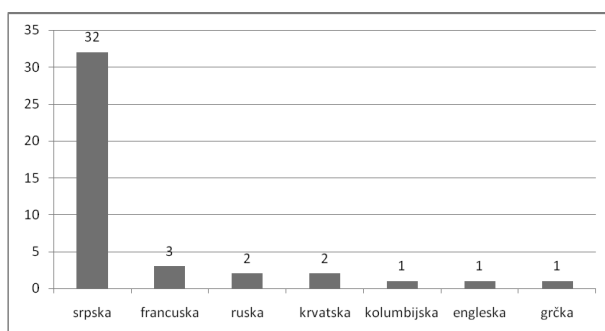
¹⁴ Prema: Žirarde, Raul: *Politički mitovi i mitologije*, XX vek, Beograd, 2000.

Metodologija

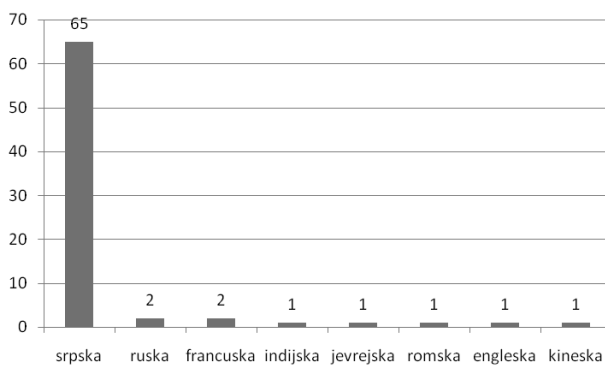
U ove dve čitanke analiziran je svaki tekst pojedinačno. Težište analize bilo je stavljeno na uputstva za analizu koja se pojavljuju posle skoro svakog teksta i služe za usmeravanje analize teksta na času. Analiziranjem ovih uputstava dobija se slika o tome kako autori vide „pravilnu“ analizu teksta, a najčešće se u ovom delu provlače i određeni zaključci autora, koji ne moraju nužno biti vezani za sam tekst, a predstavljaju značajan materijal za analizu.

Nacionalni model

Prezentovanje rezultata započecu statistikama koje su izvučene iz tekstova. Osnovna statistika, kada je u pitanju nacionalni model, bila je broj domaćih i stranih autora u Čitankama. Rezultati ovih statistika prezentovani su u tabeli 1 i 2.

Tabela 1: Nacionalnost autora/autorki u čitanci za osmi razred

Tabela 2: Nacionalnost autora/autorki u čitanci sedmi razred

Iz ovih tabela možemo uočiti dve stvari: pre svega, značajnu razliku u broju stranih i domaćih autora, a onda i veliku razliku u broju tekstova i broju domaćih autora između čitanke za sedmi i čitanke za osmi razred.

Razumljivo je da se u svakoj zemlji ističu domaći autori, ipak čini mi se da pravljenje ovolike razlike u broju domaćih i stranih autora može biti samo štetno. Upoznavanjem domaće književnosti svakako se ispunjava odredba zakona o obrazovanju o upoznavanju srpske kulture, ali se zanemaruje odredba o omogućavanju uključenja u procese evropskog povezivanja.

Ukoliko se sistematski ne razvija poznavanje evropske kulture (koja se svakako ne može podvesti pod dva francuska, dva ruska i jednog engleskog autora) onemogućuje se evropsko povezivanje. Takođe, zanemarivanjem stranih autora ne radi se ni na razvijanju etničke tolerancije, što je jedan od ciljeva obrazovanja po domaćem ustavu, zakonu i UN deklaraciji o ljudskim pravima.

Takođe, više puta se javlja i problem nacionalnosti autora (koju potenciraju same autorke). Tako se dešava da se Petar Petrović Njegoš olako proglasi velikim srpskim pesnikom. Svakako, oko nacionalnosti Njegoša može se debatovati (koliko god to besmisleno bilo) mi ne želimo da uopšte ulazimo u to pitanje. Ipak, ukoliko se u Gorskom vijencu govori o Crnogorcima, a onda se u uputstvu za anлізу kaže da je to jedno od „najvećih dela srpske književnosti“, to može stvoriti samo zabunu u glavama dece.

Prikaz nacija: MI i ONI

Sledeće statistike kojima smo se bavili tiču se javljanja određenih nacija u tekstovima i načina na koji su te nacije prezentovane kako samim tekstovima tako i uputstvima za analizu. Rezultati ovih statistika prezentovani su u tabelama 3 i 4.

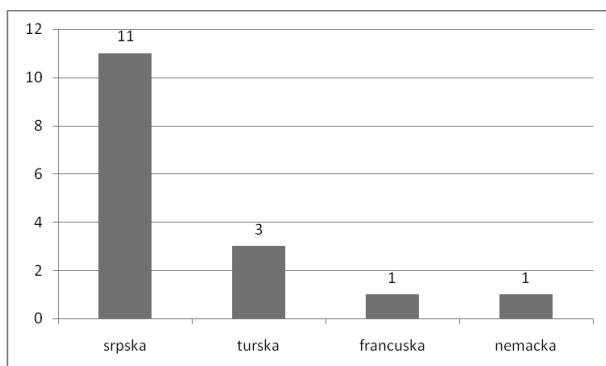

Tabela 3: Broj pojavljivanja određene nacije (eksplicitno) u čitanci za osmi razred

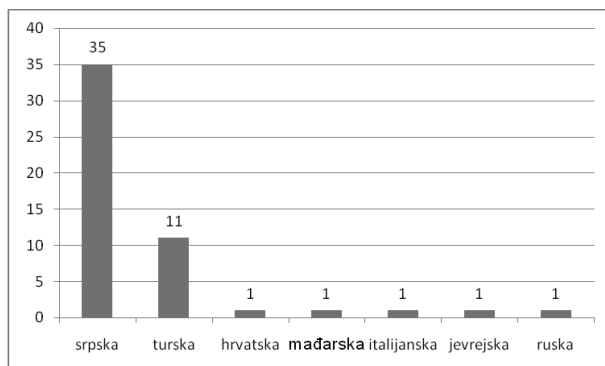

Tabela 4: Broj pojavljivanja određene nacije (eksplicitno) u čitanci za sedmi razred

Opet se može primetiti velika disproporcija u zastupljenosti srpske i ostalih nacija, kao i razlika između čitanke za sedmi i čitanke za osmi razred. Uočljivo je da se turska nacija pojavljuje češće od ostalih, pa nam se nametnulo pitanje kako su prikazane nacije koje se pojavljuju u Čitankama.

Turska nacija je od jedanaest pojavljivanja u čitanci za sedmi razred osam puta predstavljena negativno, dok je u čitanci za osmi razred od četiri pojavljivanja dva puta predstavljena negativno. Nemačka i hrvatska nacija su po jednom predstavljene negativno u ove dve čitanke.

Šta znači negativno predstavljanje nacije i zašto se ono pojavljuje? Turci, kao najčešće negativno predstavljena nacija, obično su okarakterisani kao: tlačitelji, zli, dušmani, ali i kukavice. Često se javlja poruka da se sa njima ne može živeti u miru. Ovakva karakterizacija turske nacije (kao kolektiva) najčešće se javlja u epskim narodnim pesmama, ali i u mnogim drugim tekstovima (npr. „Boj na Kosovu“ Ljubomira Simovića, „Manasija“ Vaska Pope, , itd.). Jasno je odakle dolazi ovakva predstava o turskom narodu, pogotovo u narodnim pesmama. Ipak, smatram da se u uputstvima za analizu često (ili gotovo nikada) borba protiv Turaka ne stavlja u realni (istorijski) kontekst već se on zanemaruje i umesto toga se prave paralele sa sadašnjošću. Osim nekoliko „svetlih“ primera (prvenstveno u čitanci za osmi razred, npr. tekst *Istorijska istina i umetnički svet* posle speva „Smrt Smail-age Čengića“) propušta se prilika da se upita zašto su Turci predstavljeni na način na koji jesu, već se ovim pojmovima o Turcima barata kao da su to neke opštevažne istine. Čak se i otvoreno poziva na povezivanje prošlosti i sadašnjosti.

U uputstvu za analizu pesme „Na Gazimestanu“ modernog pesnika (kraj XIX, početak XX veka) Milana Rakića, koja se nalazi u čitanci za sedmi razred, postavljaju se sledeća pitanja: „Koji zavet pesnik izriče u svoje ime i u ime svoga naraštaja? Seti se sličnog zaveta koji u pesmi *Kneževa večera* daje Miloš Obilić.“

Na ovaj način spaja se prošlost sa sadašnjošću (a i budućnošću), istorijska distanca se briše, a stari „zaveti“ se oživljavaju. Na ovaj način širi se mit o jedinstvu savremenika sa precima, a srednjevekovne ideje, kao i odnos prema neprijatelju, postaju legitimne u sadašnjosti.

Srbi su najčešće predstavljeni kao hrabri, izdržljivi, moralno ispravni i borci za pravdu. Mislim da ovu tvrdnju najbolje oslikava poruka autorke čitanke posle pesme „Na Gazimestanu“: „U poemi Nasleđe, koja je u *Čitanci* za šesti razred, pesnik Milan Rakić poručuje: „U korenu starom struji snažna hrana“. *Zapamti tu poruku* (podv. I.G.). Ciklusom pesama *Na Kosovu*, kojoj pripada i pesma *Na Gazimstanu*, najuverljivije je potvrdio tačnost ove poruke. Pokazao je to sopstvenim nadahnućem podstaknutim *junačkom i kulturnom tradicijom srpskog naroda* (podv. I.G.).“

Kada Srbi ubijaju ili muče protivnika to je uglavnom neminovnost i opravdano je. Primer za ovo može se naći u epskoj narodnoj pesmi „Starina Novak i knez Bogosav“, koja se nalazi u čitanci za sedmi razred. U ovoj pesmi turski mladoženja prolazi pored Starine Novaka, izvadi bič, i krene da udara Novaka. Novak ga zamoli da prestane, ovaj neće, i kada Novaka „malo zaboljelo“ on izvadi buzdovan, tresne mladoženju, zbacila ga sa konja, ubija ga i uzme njegovo blago. U uputstvu za analizu autorka udžbenika postavlja pitanje: „Čime je turski mladoženja zaslužio da bude kažnjen?“. Tvrdnja da je mladoženja zaslužio da bude ubijen relativizuje Novakov zločin, tj. opravdava ga i čini ga, u neku ruku ispravnim (zasluženim).

Daljom analizom poruka dolazi se do tvrdnje (uglavnom implicitne) da je nacija, kao kolektiv, žrtva i da postoji neprijatelj nacije ili zavera protiv nacije. Iako je (kompletna nacija) pravedna i miroljubiva „dušmani“ je napadaju i onemogućuju joj da „živi svoj život“. Čini mi se da je ovaj tip poruke jako blizu onome što Žirarde¹⁵ naziva *političkim mitom o zaveri*. Ovaj vid političkog mita, prema Žirardeu, služi za homogenizaciju nacije. Jasnim razgraničavanjem na *nas* i *njih*, a označavanjem *nas* pravednima i dobrima i *njih* zlima i tlačiteljima proizvodi se osećanje *kolektivne paranoje*. Oni žele da *nas* unište, istrebe, tako da se mi *moramo držati zajedno* i braniti. Ovu kolektivnu paranoju od dušmana verovatno najbolje oslikava pesma „Balada o Stojkovićima“, Ljubomira Simovića, književnika i dugogodišnjeg saradnika SANU-a. Ova pesma nalazi se u čitanci za sedmi razred i iza nje se ne pojavljuje bilo kakvo uputstvo za analizu. Pesma je neobično brutalna („Bije batinaš, bogme svojski

---

15 Žirarde, R.: *Politički mitovi i mitologije*, XX vek, Beograd, 2000.

raspalo, puca nam koža, lete mrvice mesa;“ ili „Pucaju u nas – prska nam lobanja, prska cevanica, podlaktica, koska...“ i jasno je razgraničena upravo na *nas* („Poređaju nas vezane uza zid“) i *njih* („pucaju u nas“). *Mi* bivamo svakodnevno ubijani kroz pesmu, na različite načine, od strane *njih*, ali uspevamo da hrabro odolimo i na kraju umiremo od smeha...

Mene sve rane moga roda bole: nacionalno jedinstvo

Mi se moramo držati zajedno. Ovom porukom stižemo do drugog političkog mita (koji, takođe navodi Žirarde) a to je *mit o nacionalnom jedinstvu*. Ovaj mit može da ilustruje deo uputstva za analizu pesme „Truba“ Momčila Nastasijevića koja se nalazi u čitanci za osmi razred: „Analiziraj kako se stihom „rod mo“ ističe humano zajedništvo između „rušne seljanke“, lirskog subjekta i čitaoca. Obrazloži savremene poruke pesme.“.

„Rod smo“, čini mi se da ova tvrdnja implicitno postoji u ove dve čitanke. Ona se ne dovodi u pitanje. Tako autorka čitanke za sedmi razred postavlja pitanje: „Zašto je Sveti Sava zauvek neugasivi svetionik srpskom narodu?“. Pesa Matije Bečkovića, samim svojim naslovom, ima sličnu poruku: „Sveti Sava je zasnovao srpskoga čoveka“.

Pokušajmo da dekonstruišemo ovaj mit: srpski narod je celina, zasnovan je na isti način, a i do danas ima iste „svetionike“, tj. srpski narod je jedna potpuno homogena celina.

Najbolju ilustraciju ove tvrdnje nudi uputstvo za analizu posle narodne pesme „Sveti Sava“ u čitanci za sedmi razred: „Razmisli kako je *srpski narod shvatio* (podv. I.G.) značaj *svojih* duhovnih prestonica i pesmom posvedočio o svetosti takvog zadužbinarstva *svojih* vladara.“. Srpski narod je ovde u potpunosti opisan kao kolektiv, on *shvata* određene stvari, ima *svoje* duhovne prestonice. Narod je u potpunosti jedinstven, on razmišlja i dela kao jedno.

U jednoj takvoj predstavi o društvu najveći problem jesu pojedinci koji tu homogenost „narušavaju“. Pojedinci koji su u bilo kom smislu „različiti“, bio to etnički, verski, ideološki, seksualni ili bilo koji drugi vid različitosti od većine. U tom trenutku uvodi se pojam izdajnika i izdaje. Svako ko je različit ili misli drugačije predstavlja izdajnika. Najbolji primer je Vuk Branković koji je postao neka vrsta simbola (i to vrlo jakog) izdaje. Pored pojma izdaje u ovom kontekstu se uvode još neki pojmovi, kao što je odgovornost prema istoriji (nedostojnost istoj). Ukoliko se, na primer, ne borimo za očuvanje Kosova, onda smo nedostojni našoj istoriji, što nas čini izdajnicima (kako istorije, tako i srpskog naroda).

Religiozni model

Religiozni motivi se pojavljuju često u ove dve čitanke. U čitanci za sedmi razred se pojavljuju u preko dvadeset tekstova, dok se u čitanci za osmi razred javljaju oko deset puta. Najčešći su motivi koji su vezani za pravoslavlje, zatim za hrišćanstvo, uopšte. Islam se javlja dosta često, ali skoro uvek u negativnom svetlu.

Islam se najčešće predstavlja kao mračna religija, on se simbolički poistovećuje sa konjicom noći i zlom. Opet, kao i kod nacionalnih stereotipa, propušta se prilika da se prokomentariše zašto je Islam na ovaj način predstavljen. Umesto toga, autorka čitanke za sedmi razred postavlja pitanja poput ovih: „Pokušaj da objasniš šta je to za hrišćanina „višnji život“, odnosno Carstvo nebesko.“ Ili „Zašto su kapije sveta, u kome su zajedno srpski knez i njegov sluga, za Bajazita nepristupačne i zauvek zatvorene?“. Suprotno Islamu, Hrišćanstvo, a pre svega Pravoslavlje, predstavlja se kao miroljubiva, „dobra“ religija. Uviđamo potpuno isti princip stereotipizacije kao i kod nacija, postoje dva pola – dobro i loše.

Primetno ja da u obe čitanke postoje tekstovi o Svetom Savi (od koga se pravi neki vid kulta ličnosti). U čitanci za osmi razred tema Svetog Save je zastupljena sa dva teksta (među kojima i *Priča o Svetom Savi* Matije Bečkovića), dok je Čitanka za sedmi razred opet mnogo radikalnija: Svetom Savi je posvećeno čitavo jedno poglavlje (*Sveto slovo o mudrosti i ljubavi*) koje sadrži sedamnaest tekstova o njemu. Ovo poglavlje je puno slika srpskih manastira, ikona, itd.

Zaista, kod pitanja promovisanja religioznog modela (pogotovo u čitanci za sedmi razred) promovisanje jednog modela (pravoslavnog) čak je i eksplicitnije nego kod nacionalnog modela. Religija se otvoreno izjednačava sa nacionalnom pripadnošću („Sveti Sava je zasnovao srpskog čoveka“ – Matija Bečković, tekst u čitanci za sedmi razred).

Iako mogu izgledati nadrealno i smešno u današnjoj Srbiji, mi bismo želeli da postavimo nekoliko pitanja: Zašto se verska dogma promoviše kroz školske udžbenike? Kako se osećaju deca koja su možda ateisti kada im se postavi pitanje: „Šta za hrišćanina znači višnji život?“ (Čitanka za sedmi razred)? Kako se osećaju deca koja su muslimani čitajući ovakve čitanke (u kojima je njihova religija predstavljena isključivo kao mračna i zla)?

Vezivanje nacije i religije

Kao jedna od konstanti u Čitankama javlja se vezivanje religije (pravoslavne) i nacije (srpske). Autorke se ne trude da problematizuju pitanje nacionalnog identiteta, recimo kneza Lazara, već ga proglašavaju Srbinom i to snažno potenciraju. Ipak, moderna nauka pre će reći da je u srednjem veku pitanje veroispovesti bitna odlika identiteta, dok nacija i nacionalnost (u današnjem, modernom smislu reči) ne postoji. Kao jedna od neupitnih „istina“ javlja se ideja da su pravoslavna veroispovest i pripadnost srpskoj naciji neraskidivo vezane, čime se onemogućava da jedan katolik ili, recimo musliman, bude građanin Srbije.

Zaključak

Mislim da se može zaključiti da se kroz obe čitanke otvoreno favorizuje jedan nacionalni model (srpski) kao i jedan religiozni model (pravoslavno-hrišćanski). Odnos prema nacionalnim i verskim manjinama u svakom slučaju nije u skladu sa zakonskom regulatviom (Zakon o obrazovanju i Ustav RS), manjinske grupe su vrlo slabo zastupljene u ove dve čitanke, a čak i kada jesu to je obično u negativnom kontekstu. Smatram da se zanemarivanjem drugih kultura može razviti samo ksenofobija kod učenika. Ipak, moram još jednom naglasiti da postoji značajna razlika između čitanke za osmi i čitanke za sedmi razred osnovne škole. Čini mi se da je Čitanka za osmi razred manje netolerantna, manje ksenofobična i, pre svega, manje radikalna (ili čak agresivna) u promovisanju nacionalnih i religijskih simbola. Čitanka za osmi razred se može označiti kao bolja sa ovog aspekta analize. Ipak, i samo postojanje ove razlike ukazuje na problem u našem sistemu obrazovanja: ukoliko se dve čitanke mogu toliko razlikovati to samo pokazuje nepostojanje bilo kakve kontrole nad autorima ili autorkama udžbenika. Na ovaj način izgleda da je pitanje samo slučajnosti i ličnog stava autora kako će čitanke izgledati, a to samo pokazuje nebrigu države za obrazovanje.

Ivan Grahek

ELEMENTI GOVORA MRŽNJE U ČITANCI ZA SEDMI RAZRED

„Mržnja nije naša, već nam je data“

Šta je uopšte govor mržnje? Govor mržnje je pravna i politička kategorija, ali i jezička i društvena pojava, i kao takva se našla u fokusu našeg interesovanja. U pravno - političkom smislu, govor mržnje možda i najbolje definiše preporuka Saveta Evrope br. R(97)20, koja kaže: „Govor mržnje podrazumeva sve oblike izražavanja koji šire, raspiruju, podstiču ili pravdaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam ili druge oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući tu i netoleranciju izraženu u formi agresivnog nacionalizma i etnocentrizma, diskriminacije i neprijateljstva prema manjinama i ljudima imigrantskog porekla.” Međutim, jezički potencijal i društveni kontekst u kojem se govor mržnje ispoljava su donekle složeni. Mi ćemo pre svega pokušati da osvetlimo neka ključna mesta i mehanizme kojima se govor mržnje služi, da bi došao do svog osnovnog cilja, kao i da definišemo koji je to osnovni cilj govora mržnje.

Ako pođemo od pretpostavke da nije lako dati opšteprihvaćenu sociolingvističku (ili sociološku i lingvističku) definiciju govora mržnje, možemo krenuti od nekih zajedničkih, definišućih pojmova, odnosno elemenata govora mržnje koji bi se morali naći u svakoj kompetentnoj definiciji. Pokušaćemo da ih razdvojimo u dve grupe – jezičke i vanjezičke.

Jezički elementi

„Da l’ su ‘svetli grobovi’? Ili su mrtvi već odavno umorni?“

Leksikon govora mržnje. Najčešće se koriste pojmovi i reči koje nisu semantički i stilski neutralne. Pritom, stilaska raslojenost jezika i semantička višeznačnost pojedinih reči u određenim momentima postaju ključni element na osnovu kojeg mi možemo uvesti ili osporiti u okviru određenog konteksta kvalifikaciju postojanja elemenata

govora mržnje. U praksi, pre svega medijskoj, koja najjače i gaji govor mržnje, najčešća je upotreba politički nekorektnih naziva za pojedince na osnovu bilo kog ličnog svojstva (nacionalnosti, političkog ubeđenja, verske pripadnosti, seksualnog opredeljenja), ali svako lično svojstvo, pogotovo ako je drugačije od većinskog u jednoj zajednici može biti mesto upotrebe pogrdnih i društveno neprihvatljivih imena. Iako definicije govora mržnje obuhvataju govor usmeren najčešće prema drugim nacionalnim zajednicama, kao što se jako lepo može primetiti u svakodnevnom diskursu u Srbiji, na meti se nalaze sve manjinske grupe. Tu dolazi do izražaja bogatstvo našeg jezika kada su u pitanju pogrdni nazivi za sve što je drugačije. Drugi sloj reči su pojmovi koji sami po sebi nose emotivni naboj, njihova stilski izražajnost je doduše uslovljena kontekstom, ali se taj kontekst i stvara kako bi određene reči „zasijale“, i ostvarile željeni efekat kod primaoca poruke koja se šalje. Najčešće, opet, imamo posla sa arhaizmima, koji nikad nisu neutralni, a posebno je zanimljiv mehanizam kojim određeni pojam, inače stilski neutralan, naprimer toponim, dobija preteranom upotrebom naboj koji mu ne pripada. Na stranu što novinarski stil kao takav ne pretenduje na stilsku izražajnost i iskazivanje ličnog stava autora, već na preciznost i objektivnost, ovo svojstvo je medijska scena u Srbiji davno izgubila, pa je iluzorno i govoriti o tome.

Ustaljene konstrukcije. Floskulizacija načina govora, i konstantno vraćanje na opšta mesta i neprimereno ponavljanje. Videćemo koliko je ovo prisutno u uputstvima za analizu.

Gradenje teksta. Preterana upotreba stilskih sredstava – metafora, hiperbole i gradacije. Ponovo se mora primetiti da u uputstvima za analizu imamo gradaciju važnosti poruka koje učenik treba da dobije. Na početku se postavljaju pitanja koja su književno-teorijskog karaktera. Ključna, ali i ona pitanja koja smatramo problematičnim, se nalaze na kraju uputstva za analizu.

Vanjezički elementi

„...Neko zna celu Bibliju napamet, al' je i dalje životinja...“

Ovde se moramo pozabaviti ciljem govora mržnje. Po našem mišljenju, osnovni cilj govora mržnje nije podstrekivanje mržnje (...šire, raspiruju, podstiču... iz definicije sa početka ovog teksta) jer mržnja već postoji – ona je prisutna u našoj svakodnevnicima. Osnovni cilj je opravdavanje mržnje, kao i njenih posledica. Cilj govora mržnje je da pokaže da su nasilje, a zatim i zločin, ubistvo, istrebljenje ili genocid, normalni,

društveno prihvatljivi ili čak opravdani i poželjni. Ovakav, donekle radikaln stav, sadrži utemeljenje u realnosti, jer živimo u postkonfliktnom, patrijarhalnom i kolektivističkom društvu, koje još uvek nije napravilo otklon prema mržnji i njenim posledicama.

Čitajući zakonsku regulativu Srbije koja se bavi ovom problematikom i problematikom koja je sa njom povezana, a koju smo razmatrali na početku naše brošure, možemo lako doći do zaključka da živimo u društvu i u državi gde je pravo na život osnovno i neprikosnoveno pravo svakog pojedinca. Kako je onda moguće da zločin, odnosno ubistvo bude društveno prihvatljiva pojava? Evo kako.

Prva tačka vanjezičke stvarnosti na koju se govor mržnje oslanja su stereotipi koji se odnose pre svega na manjinske grupe. Stereotipizacija mišljenja, koliko god mogli da je opravdamo sa naučne strane, je izuzetno opasna kada govorimo o društvu, društvenim zajednicama, pojedincima. Svi smo svedoci ustaljenih nacionalnih stereotipa i predrasuda koji su deo našeg svakodnevnog mišljenja i duboko usađeni u sistem vrednosti svakog pojedinca koji nije na vreme razvio mehanizme kritičkog mišljenja i vrednosti kao što je tolerancija. U atmosferi rastućeg agresivnog nacionalizma, kakva vlada u Srbiji, tolerancija je na veoma niskom nivou, samim tim i elementarna prava, uključujući pravo na život, lako postaju predmet rasprave. U državi koja ima istoriju obračuna sa političkim protivnicima, gde je nivo homofobije i ksenofobije jedan od najvećih u Evropi, pravo na život, iako zagantovano ustavom, postaje relativna kategorija.

Dogmatski način mišljenja, koji se između ostalog ogleda i u prihvatanju crkvenih dogmi kao životnih ideala i moralnih principa – ispravnih modela ponašanja – od strane pojedinca ne bi trebao da bude sporan. To je pravo izbora svake individue. Ali, promocija samo jednog modela ponašanja kroz sisteme masovne komunikacije, a kao što ćemo videti i kroz školski sistem, uz insistiranje da je takav model jedino ispravan, a svaki drugi pogrešan, nije u skladu sa principima slobode, ravnopravnosti i različitosti. U tom smislu, ne biti deo većine po bilo kom osnovu postaje problem. Stvaranje takve atmosfere kroz kreiranje jednog poremećenog sistema vrednosti od strane škole, sistema na kojima se ne zasniva moderno društvo je druga tačka gde nepovredivost ljudskog života dolazi u sumnju. Treba naglasiti da odvojenost crkve i države jeste stanje koje je propisano Ustavom Srbije. Tradicija i istorijsko sećanje jedne nacije jesu vrednosti koje svaka država treba da neguje, dok su u skladu sa njenim pravnim poretkom: ustavom i zakonima, kao i svim međunarodnim pravnoobavezujućim dokumentima. U suprotnom, opet može doći do relativizacije osnovnog ljudskog prava.

Osnovni mehanizam kojim govor mržnje dolazi do svog rezultata jeste dehumanizacija. Skidanje obeležja ljudskosti sa pojedinca, sa ciljem da nasilje u svim

pojavnim oblicima, na kraju i oduzimanje života predstavi kao društveno prihvatljivo. Stvaranje atmosfere nekažnjavanja i odobravanja kroz delovanje i ovaj tip govora je direktan put u zločin iz mržnje. I ovo se najčešće postiže etiketizacijom ličnosti ili grupe, gde su dominantne kategorije neprihvatljivosti upravo one koje se iz nekog razloga tradicionalno ne pripisuju većinskoj grupi. Ali u poslednje vreme, posebno se izdvajaju dve nove etikete, koje zadiru i u intimu savršene slike nacije, koju pripadnici srpske nacije imaju sami o sebi. To su pojmovi kriminalca i izdajnika.

Elementi diskursa

„Moderno vreme? Čik iščupaj modem iz vene...“

Pri analizi teksta, mi moramo biti osetljivi ne samo na uzak kontekst, istorijski ili geografski u kojem je tekst dat, već i na ceo niz elemenata koji utiču na njihovo tumačenje. Jako je bitno razumeti da ceo obrazovni proces nije izolovan, ne dešava se, recimo, u internatu u švajcarskim Alpima, već je okružen, da kažemo, zaronjen u svakodnevicu sa svim njenim elementima. Nemoguće je isključiti uticaj medija ili porodice sa jedne strane, kao i svih vidova socijalizacije subjekta koji prolazi kroz proces obrazovanja sa druge. Ovim se stvara čitav niz pretpostavljenih informacija koji direktno utiču na formiranje stavova o određenom pojmu, koji je predmet izučavanja, odnosno sticanja znanja. Ne smemo zanemariti ni činjenicu da na formiranje ove ukupne atmosfere u kojoj se odvija proces prijema informacija, utiču i znanja iz drugih predmeta formalnog procesa obrazovanja. Mi ćemo pokušati da u ovoj analizi budemo osetljivi i na najšire moguće elemente diskursa – na stvari koje nisu izrečene, ali se podrazumevaju.

Da zaključimo pre nego što počnemo da analiziramo čitanku za sedmi razred koja je pred nama: elementi govora mržnje koje ćemo tražiti u čitanci su: stereotipi, relativizacija ljudskog života, dogmatske istine i etikete.

Stereotipni prikazi

U čitanci za sedmi razred, tematski se izdvajaju drugo, treće i četvrto poglavlje: „Sveto slovo o mudrosti i ljubavi“, „U korenu starom struju snažna hrana“ i „To naselje u mojoj krvi“. Sva tri poglavlja se bave srpskom književnošću: prvo baca akcenat na život i delo Svetog Save, drugo u fokusu ima Kosovo, dok se treće bavi stradanjem srpskog naroda kroz istoriju.

Stereotipni prikaz srpske nacije dominira u druga dva poglavlja. Pripadnici srpskog naroda su dominantno predstavljeni kao žrtve, a u najvećem broju tekstova imenovan je i neprijatelj. Čak i u situacijama kada se to iz teksta ne može izvesti, intervencija autorke je tu da nam skrene pažnju na mučeništvo srpskog čoveka i na postojanje neprijatelja. Srbi su neustrašivi, hrabri, nadmoćni u odnosu na pripadnike ostalih nacija, ako ne u fizičkom, onda u moralnom smislu. Srbi su hrabar i neuništiv narod koji prkosi celom svetu svim svojim bićem, a svet se kao takav namerio da ga uništi (Milan Rakić – Na Gazimestanu – komentar autorke: „Kako razumeš ’zapadnjačku reku’ ... koja je zahvatila pesnikov naraštaj...“) Sa druge strane, imamo stereotipni prikaz neprijatelja, najčešće je to Turska kao država ili islam kao religija. Osobine koje se pripisuju turskoj naciji su nemilosrdnost, krvožednost, mrak... Svaki neprijatelj je predstavljen kao antipod srpstvu, pre svega u duhovnom smislu. I to se dodatno naglašava u analizama. Najotvoreniji stereotipni prikaz jedne nacije je dat od strane autorke čitanke za sedmi razred, uz romsku narodnu uspravanku. Ovde autorka ne preza od široke generalizacije – pripisuje određenu osobinu celom romskom narodu („Poznato ti je da su Romi u prošlosti bili okrenuti nomadskom načinu života...Nešto su od tog duha i opredeljenja sačuvali i do danas... Čemu se Romi vekovima uporno opiru?“) Stereotipni likovi kao takvi su poznata pojava u književnosti – (najmlađi sin, na primer), gde je stereotipizacija lika sasvim legitimno i prihvaćeno književno sredstvo i način građenja umetničkog subjekta sve do epohe moderne, kada se odstupa od šablona i pribegava i drugim načinima karakterizacije likova. Ova informacija, međutim, nije poznata prosečnom učeniku sedmog razreda. Sa druge strane on već živi u sredini gde su stereotipi duboko uvreženi u sistem vrednosti, i on kroz školski sistem samo dobija potvrdu legitimnosti takvog načina razmišljanja. Šta je ovde sporno? Etnički stereotipi su osnovno „oružje“ nacionalizma, koji uzdiže sopstveni narod, pripisujući negativne osobine onom „drugom“. Taj „drugi“, se kroz modernu istoriju srpskog naroda u poslednjih dve stotine godina menjao, ali su njegove karakteristike uvek predstavljane kroz opoziciju karakteristikama srpskog naroda. Bez obzira na to što je Otomanska imperija nestala pre gotovo sto godina i što modernu Srbiju od moderne Turske deli barem jedna država, još uvek su „Turci“ za autorku čitanke najprisutniji neprijatelj srpskog naroda.

Dogmatske istine kao moralne vrednosti i relativizacija ljudskog života

Ova tri poglavlja čine centralnu celinu čitanke, i zauzimaju osamdeset strana. Prožimanje duhovne, religijske tradicije srpskog naroda, odnosno pravoslavlja je naglašeno u svim tekstovima ova tri poglavlja sa izuzetkom tri teksta. Nesrazmera postoji, jer se u pozitivnom svetlu ne prikazuje niti jedna druga religija, kao ni pogled na svet. (Matija Bećković – „Sveti Sava je zasnovao srpskoga čoveka, to je njegov najdublji nacrt, najtrajnija građevina i najveća zadužbina“ u delu „Sveti Sava je zasnovao srpskog čoveka“ koji autorka ostavlja bez ikakvog komentara ili uputstva za analizu.) Posebno se izdvaja neumesno pitanje posle dela „Boj na Kosovu“ Ljubomira Simovića – „Zašto su kapije sveta... (carstva nebeskog, prim M.S.) ...za Bajazita nepristupačne i zauvek zatvorene?“ Postoji mogućnost vredanja pripadnika drugih verskih zajednica, kao i ateista. Međutim to nije predmet ove analize. Autorka čitanke je ovde potpuno neosetljiva na kontekst, jer većina tekstova se odnosi na tradiciju naroda ovih prostora iz srednjeg veka, kada su vladali drugačiji modeli ponašanja, i na snazi bio drugi sistem vrednosti, kao i poimanje identiteta. Problem nastaje kada se propagiranjem hrišćanskih dogmi kao očekivanog modela ponašanja ulazi u relativizaciju ljudskog života. Ovakva relativizacija „zemaljskog“ života je kroz pitanja za analizu postavljena kao ispravan model prihvatanja stvarnosti više puta („Smrt vojvode Prijezde“ – narodna pesma, komentar autorke: „Mada se pesma završava smrću vojvode Prijezde i njegove žene Jelice, ona ne pobuđuje beznađe. Razmisli zašto“). Sa druge strane imamo čitav niz drugih načina obezvređivanja života kao takvog. U više navrata u tekstovima se kao motiv javlja obračun koji se završava ubistvom, koje ostaje nekažnjeno, (Stjepan Mitrov Ljubiša – „Kanjoš Macedonović“, bez komentara autorke o ubistvu, nameće se zaključak da je smaknuće u redu, jer je Furlan bio odmetnik - kriminalac) ili se opravdava („Starina Novak i knez Bogosav“ – narodna pesma, što ponovo čini autorka pitanjem u analizi posle teksta koji prikazuje surovo ubistvo: „Čime je turski mladoženja zaslužio da bude kažnjen?“). Različito vrednovanje ljudskog života na osnovu ličnih svosjtava („Boj na Kosovu“ – Ljubomir Simović. Komentar autorke: „...i da je Miloševa smrt lepša no Vukov život.“ Drugi primer je proglašavanje pogubljenja Lazara za pobedu: „Koji je najsvetliji trenutak Lazarove pobeđe?“). Posebnu pažnju privlače mesta gde se smrt za otadžbinu javlja kao najviši oblik žrtvovanja i u izuzetno pozitivnom kontekstu (Milan Rakić – „Na Gazimestanu“ – ponovo nas na problematičan zaključak navodi autorka kroz uputstvo za analizu: „...čime pesnik dokazuje da je dostojan istorije svog naroda?“). Odgovor koji se nalazi u pesmi je nedvosmislen: „Ja ću dati život, otadžbino moja; znajući šta dajem i zašto ga dajem!“). Nažalost, nigde se ne objašnjava nijedan od ovih stavova, već se oni kao nepromenljive istine daju učenicima. Moralni obrasci se preuzimaju ili iz pravoslavnih dogmi ili iz korpusa nacionalnih mitova, sa kojima se

učenici upoznaju i kroz nastavu istorije. Učenja pravoslavne crkve predstavljaju deo tradicije jednog velikog dela učenika, ali pravoslavlje nije državna religija i ovakva favorizacija je sporna. Odnos prema patriotizmu kao pozitivnoj vrednosti je sporan, jer se taj osećaj razvija u nacionalističkom duhu. Druga stvar na koju autorka udžbenika ne obraća pažnju učenicima je opet vremenski i istorijski kontekst kako nastajanja samog dela, tako i vremena koje to dato delo opisuje. Forsiranje ovakvog pogleda na svet bilo bi potpuno legitiman recimo u 15. veku, i ne bi zahtevao dodatna objašnjenja. Ali na početku 21. veka na ovaj način i u ovolikoj meri relativizovati ljudski život kao takav – princip je koji se u najmanju ruku kosi sa osnovnim načelima koncepta ljudskih prava, koji je više nego jasno definisan u normativnim aktima Republike Srbije. (Ustav Republike Srbije, član 24, stav 1: „Ljudski život je neprikosnoven“)

Izdajnik

„Samo pokaži krivca – eto koride“

U Srbiji se podela na patriote i izdajnike vrši svaki put kada se otvara novo, ili podgreva staro pitanje koje je od „nacionalnog interesa“. I prosečan učenik sedmog razreda je dobro upoznat sa ovom podelom, jer je dobija kroz medije, u porodici, kroz domaću kinematografiju, kroz procese socijalizacije. Jedna od osnovnih poruka poglavlja o Svetom Savi, je poziv na jedinstvo srpskog naroda, na slogu, na ljubav. Već ovde se uvode sporni pojmovi kao što su kolektivna svest, gde je ”Sveti Sava svetionik celom srpskom narodu”. Pojam nacionalnog jedinstva i poziv na slogu, i to na ovako grub i nespretnan način potpuno ukida pluralizam mišljenja, stavova i vrednovanja pojava iz stvarnosti oko nas. Posmatrano kroz istoriju, ovde nikada nisu prolazili dobro oni koji su mislili drugačije od načina na koji je mislila većina, odnosno načina koji je bio proklamovan kao ispravan i jedino moguć. Ovo ne treba da iznenadi u jednom društvu koje je autoritarno i patrijarhalno - kolektivističko u svojoj srži. Individualnost se ovde doživljava kao pretnja naciji koja funkcioniše kao organizam i ima svoju kolektivnu svest, srce, potrebe i interese. Samim tim i pojedinac koji misli drugačije nije podoban. Kako se osloboditi takvog pojedinca? Ubiti čoveka koji je kriminalac odnosno odmetnik je potpuno u redu, što se već pokazalo u odlomku „Kanjoš Macedonović“, gde na smrt jednog od junaka nije skrenuta nikakva pažnja. Ali imamo i novi trenutak, veoma aktuelan i u današnje vreme. A to je uperiti prstom u nekoga i reći da je izdajnik. U školi, gde učenici provode u proseku šest sati dnevno, pet dana u nedelji, tokom osam godina, takođe se mogu steći i stiču se osnovna znanja o pojmu izdaje i izdajnika. Tu je uvek podoban Vuk Branković, a autorka

se nije ni potrudila da objasni istorijski kontekst Kosovskog boja, jer joj je važnije uvođenje izdajnika kao pojma. Ovakav diletantski pristup u obradi književnog dela, u konkretnom slučaju drame „Boj na Kosovu“ Ljubomira Simovića, gde bi se ceo sukob prikazan kroz dijalog Lazara i Bajazita mogao svesti na sukob duhovnog i materijalnog sveta, bez uvođenja niti nacije, niti religije, a ponajmanje izdajnika, vodi nas direktno u legitimizaciju postavljanja etiketa na onoga ko je odstupio od očekivanog modela ponašanja. Koliko je ovo opasno? I gde je problem?

Zatvaranje lanca

Problem je u tome što se ovim činom, uvođenjem etikete, zatvara lanac govora mržnje. Od stvaranja atmosfere sloge i jedinstva naroda, preko pripisivanja određenih osobina celom narodu (bilo da je to srpski ili neki drugi), do trenutka kada se srpski narod pretpostavlja svim ostalim. Ovde je u pitanju samo jedan model direktne diskriminacije i promocija nacionalizma kao pozitivne vrednosti. Zabrinjavajuće jeste što se jednom narodu posvećuje ovoliki prostor, i pri tome se ignorišu ne samo pripadnici drugih nacionalnih zajednica koje čine srpsko društvo, već se ignoriše i postojanje neke druge vrste identiteta koji nije nacionalni. Kroz proces relativizacije ljudskog života nesprenim uvođenjem pojmova iz hrišćanskog učenja sa autentičnim prikazom srpskog naroda kao nebeskog, što se ogleda i kroz naslov same čitanke, pravi se drugi, veoma važan korak. Odnos autorke prema ljudskom životu je relativan i dogmatski obojen, i provlači se od početka do kraja čitanke. Nekako odzvanja poruka da je ljudski život zapravo vredan onoliko koliko je čovek spreman da ga plati, da nemaju svi životi istu vrednost, kao i da postoje vrednosti za koje se treba žrtvovati. Formulisanje ovakvog stava je samo na korak od opravdavanja oduzimanja života, onoga što se naziva zločin iz mržnje. Taj korak, danas, u Srbiji, više ne mora da napravi Čitanka. Ali ga, na žalost, pravi, uvođenjem pojma izdajnika – etiketiranjem, bacanjem svetla, imenovanjem, pokazivanjem prstom na onog ko je odstupio od predviđenog modela ponašanja.

Možemo li konstatovati govor mržnje u čitanci PLAVO I ZLATNO? Eksplicitno ne, pogotovo ako se uzme u obzir realan odnos države prema ovoj pojavi. Ona se toleriše, na nju se ne ukazuje pažnja i ona se ne kažnjava. Ova kolektivna amnestija i amnezija države omogućava da se jedan ovakav udžbenik nađe ispred velikog broja učenika. Čitanje same čitanke od strane obrazovanog i osvešćenog pojedinca stvara se osećaj nelagode, nezadovoljstva i revolta, jer ima mnogo mesta koja su sporna i kose se sa načelima modernog pristupa obrazovanju. Međutim, elementi govora mržnje

postoje, i to baš oni koje smo na početku probali da definišemo. Jedna ozbiljnija analiza diskursa mogla bi da pokaže tačno mesto ovakvog udžbenika u opravdavanju mržnje i podsticanju zločina iz mržnje, u srpskom društvu, danas, na početku 21. veka. Nama ostaje da kosnatujemo, da u društvu gde je govor mržnje opšte prisutan, jedan udžbenik za osnovnu školu mora da stoji na suprotnoj strani. Da bude u skladu sa zakonima i normama ove države. Ova Čitanka to nedvosmisleno nije. Da propagira vrednosti kao što su tolerancija i različitost. Ovaj udžbenik to definitivno ne čini.

Marko Stanisavljević

ODGOVORNOST ZA BUDUĆNOST

Perspektiva Srbije, kao i država u regionu, je u Evropskoj uniji. Svako odbijanje te perspektive, ili odlaganje njenog ostvarenja, dovodi do još dubljeg uranjanja u probleme koje je sve teže rešavati, a čiji ishodi, svakim danom je to sve jasnije vidljivo, dovode do nastavka sukoba, tavorjenja u retrogradnoj ideologiji koja je nekompatibilna sa savremenim svetom, siromašenja i zaostajanja koji produžavaju frustracije. A moguć je i nestanak.

Analizama problema u jednom društvu, a zatim i njihovim uzrocima, bave se stručnjaci i to oni koji su najpozvaniji da o određenim problemima govore. Na odgovornoj vlasti je da preporučene mere za rešavanje problema primeni.

Uzroci problema koje jedno društvo ima mogu se uvek naći u školskim programima. Izborom određenih tema koje se mogu analizirati, moguće je proveriti kakvi su ciljevi obrazovanja u jednom društvu, kao i stanje svesti, vrednosni sistem, demokratski potencijal, pluralizam mišljenja i sposobnost prihvatanja različitosti kao merilo sposobnosti za komunikaciju, saradnju, opstanak.

Kada stručnjaci ne rade svoj posao, ili se, što je mnogo češći slučaj, o njihovo ukazivanje na probleme vlast oglašuje, moguće je očekivati da će neki novi, mladi entuzijasti pokušati da pomognu svom društvu – tako što će preuzeti inicijativu i svojom dobrom voljom, znanjem i talentom pokušati da pomognu rešavanju problema. A društvo koje se oglašuje o takve mlade talente – ima najveći problem.

Država Srbija ima strategiju za mlade. U njoj je, od 11 glavnih tačaka o delovanju – posebno istaknuta jedna kao prioritarna, a tiče se pomoći talentovanim mladim ljudima. Primat joj je dat na osnovu šire analize i zaključka da su Srbiji potrebni talentovani, kreativni, obrazovani i stručni kadrovi, kako bi taj potencijal bio iskorišćen za modernizaciju države.

Isto tako, u Srbiji je, nakon prevelikog broja godina, donet antidiskriminacijski zakon koji je osnova za očuvanje demokratije, uspostavu pravne države i zaštitu ljudskih prava svakog pojedinca i grupacije u društvu. Država Srbija bi, iako već mnogo kasni, uskoro trebalo da donese i zakon o rodnoj ravnopravnosti, kako bi se i ovaj važan segment funkcionisanja jednog savremenog društva zakonski uredio i time pospešile društvene okolnosti ali i zaštitila ljudska prava.

Ustav Srbije, kao krovni *zakon*, zabranjuje i diskriminaciju, ozakonjuje rodnu ravnopravnost, daje jednaka prava svim građanima (iako jednu etničku, inače

dominantnu, grupaciju posebno ističe), zabranjuje govor mržnje. I Ustav i svi zakoni koji su skoro doneti, ili su u pripremi, treba da poštuju sve potpisane međunarodne konvencije i deklaracije. To je međunarodna obaveza koja proističe iz pravila da su međunarodna dokumenta iznad domaćeg zakonodavstva, te da njena načela moraju biti inkorporirana u domaće zakonodavstvo.

U društvu postoje otpori primeni mnogih načela koja se direktno ili indirektno tiču inače široke oblasti ljudskih prava. Otpori su приметni svuda. Kada govorimo o školskim programima i udžbenicima, na primer, postaće vidljivo da se ta pravila ne poštuju, odnosno da nisu primenjena. S druge strane, ti i takvi udžbenici proizvode diskriminatore i kršitelje ljudskih prava. Osim toga, ti udžbenici direktno diskriminišu i krše ljudska prava pojedinih građana ili grupacija.

Ozbiljno društvo i ozbiljna vlast bi se ovim problemom pozabavili i to ne samo zbog sopstvene nedoslednosti, već iz straha zbog mogućih posledica. Naročito ako im na to ukazuju mladi, talentovani ljudi od čijeg potencijala se, bar kada je reč o državnoj strategiji za mlade reč, imaju velika očekivanja. Poslušajmo ih. Oni su svoj osećaj odgovornosti pokazali ali i uslov da odgovornost za stanje u društvu preuzmu od onih koji su za takvo stanje direktno odgovorni.

Nebojša Tasić